
Een kennismaking met de oude wereld

Begrippenlijst

L. de Blois & R.J. van der Spek

uitgeverij | C
coutinho

bussum 2017

Deze begrippenlijst hoort bij de zevende, herziene druk van *Een kennismaking met de oude wereld* van Lukas de Blois en Bert van der Spek.

©1983/2017 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16h Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

Eerste druk 1983

Zevende, herziene druk 2017

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Noot van de uitgever

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten, wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

ISBN 978 90 469 0587 6

NUR 683

Deel I Het oude Nabije Oosten

1 Het ontstaan van de beschavingen in Egypte en Mesopotamië

steentijd	Oudste periode in de menselijke beschaving, toen mensen stenen werktuigen gebruikten. Verdeeld in oude, midden- en nieuwe steentijd.
neolithicum	Nieuwe steentijd, ca. 10.000-3200 v.Chr.
neolithische revolutie	Uitvinding van de landbouw, ca. 10.000 v.Chr.
regenlandbouw	Landbouw die afhankelijk is van regenval (min. 250 mm per jaar).
irrigatielandbouw	Landbouw die afhankelijk is van irrigatie door overstromingen van rivieren en/of het aanleggen van kanalen en dijken.
bronstijd	De periode waarin de mens gebruikmaakte van bronzen werktuigen (in het Nabije Oosten ca. 3200-1200 v.Chr.). Brons is een legering van koper en tin.
chalcolithicum	De overgangstijd tussen steentijd en bronstijd (ca. 3400-3000 v.Chr.).
Mesopotamië	'(Gebied) tussen de rivieren', land tussen de Eufraat en de Tigris, ongeveer het huidige Irak.
Klein-Azië	Gebied tussen Zwarte Zee, Egeïsche Zee en Middellandse Zee, ongeveer het huidige Turkije.
Levant	Westelijk Azië, ongeveer het huidige Syrië, Libanon, Israël en Jordanië.

2 Het derde millennium v.Chr.: de vroege bronstijd

vroege bronstijd	Periode waarin bronzen werktuigen gebruikt werden in het Nabije Oosten, ongeveer het derde millennium v.Chr.
Sumeriërs	Het oudste bij name bekende volk in Zuid-Mesopotamië (3 ^e millennium v.Chr.). Leefden in stadstaten en tempelsteden als Ur, Uruk en Nippur. Ze spraken de oudst bekende taal en ontwikkelden spijkerschrift.
Akkadiërs	Volk dat laat in het 3 ^e millennium opkwam rond de stad Akkad in Mesopotamië. Sprak Semitisch en gebruikte spijkerschrift.
Sargon	Koning uit Akkad (ca. 2350 v.Chr.), stichtte het eerste 'wereldrijk' in Mesopotamië.
derde dynastie van Ur	Sumerische dynastie in de stad Ur (ca. 2100 v.Chr.) die een groot deel van Mesopotamië onderwierp en een uitgebreide paleisadministratie heeft nagelaten.
Amorieten	West-Semitisch volk dat zich rond 2000 v.Chr. in Mesopotamië begon te vestigen, met name in Babylon, Assur en Mari.
Oude rijk (Egypte)	De eerste bloeiperiode van Egypte: 2600-2150 v.Chr., 4 ^e dynastie. De hoofdstad was Memphis. Tijd van de piramiden bij Gizeh.
Cheops	Koning van Egypte, bouwer van de grootste piramide bij Gizeh.
eerste tussenperiode	Periode zonder eenheid in Egypte, ca. 2150-2000 v.Chr. De gouvornoren (provinciehoofden) waren zelfstandig.
hiërogliefenschrift	Egyptisch schrift, gekenmerkt door tekens in de vorm van kleine plaatjes.
spijkerschrift	Mesopotamisch schrift met spijkervormige tekens op kleitabletten. De tekens waren deels hele woorden, deels lettergrepen. Werd gebruikt voor het Sumerisch, Akkadisch en Hethitisch.

3 Het tweede millennium v.Chr.

Middenrijk (Egypte)	Tweede bloeiperiode van Egypte: ca. 2000-1800 v.Chr., 12 ^e dynastie. De hoofdstad was Thebe. Tijd van bloei van de Egyptische literatuur en van de eerste expansie.
Thebe	Stad in zuidelijk Egypte. Hoofdstad tijdens het Middenrijk en het Nieuwe Rijk.
tweede tussenperiode	Tweede periode van politieke versplintering in Egypte, ca. 1800-1550 v.Chr.
Hyksos	Volk uit Azië dat zich in de tweede tussenperiode in de delta in Egypte vestigde en de macht kreeg in Egypte.
Assyrië	Staat in noordelijk Mesopotamië rond de stad Assur; later ook rond Nineve.
Oud-Assyrische periode	Eerste bloeiperiode van Assyrië, ca. 2000-1750 v.Chr. Assur was rond 1900 v.Chr. een belangrijke handelsstad. Later, rond 1800, heerste de Amoriet Šamši-Adad I over Assyrië.
Midden-Assyrische periode	Periode waarin Assyrië een redelijk belangrijke territoriale staat was, ca. 1600-1200 v.Chr.
Babylonië	Staat in zuidelijk Mesopotamië, rond de stad Babylon.
Oud-Babylonische periode	Bloeitijd van Babylonië onder Hammurabi, bekend van zijn wetboek. Ca. 1800-1600 v.Chr. (middenbronstijd).
Midden-Babylonische periode	Periode waarin Babylonië een aanzienlijke territoriale staat was in zuidelijk Mesopotamië, overheerst door Kassieten. Ca. 1600-1200 v.Chr. (late bronstijd).
Hammurabi	Koning van Babylonië in het Oud-Babylonische rijk, 18 ^e eeuw v.Chr. Bekend van zijn wetboek.
Concert der mogendheden	Evenwicht tussen een aantal grote mogendheden, ca. 1600-1200 v.Chr.: Egypte, het Hethitische rijk, Assyrië, Babylonië en Mitanni. Periode wordt ook Amarnatijd genoemd.
Amarnatijd	Periode van het concert der mogendheden, genoemd naar El-Amarna in Egypte, waar brieven zijn gevonden in Babylonisch spijkerschrift van vazalvorsten en koningen van grote mogendheden (ca. 1600-1200).
Nieuwe rijk (Egypte)	Derde bloeiperiode van Egypte, ca. 1550-1100 v.Chr. Hoofdstad was Thebe, later ook Memphis. 18 ^e dynastie (Hatšepsut, Thutmosis III, Achnaton, Tut-anch-amon) en 19 ^e dynastie (Ramses II). Sterke expansie richting het zuiden (Nubië) en Azië.
farao	Koningstitel in Egypte (lett. 'groot huis').
Hatšepsut	Vrouwelijke farao uit de 18 ^e dynastie, moeder van Thutmosis III.
Thutmosis III	Farao uit de 18 ^e dynastie, ca. 1450 v.Chr. Veroverde de Levant tot aan de Eufraat en ten zuiden van Egypte.
strijdwagen	Snelle wagen met twee paarden, strijdmiddel dat opkwam in de late bronstijd (1600-1200). Werd gebruikt door de elite in alle grote mogendheden.
Achnaton	Farao uit de 18 ^e dynastie, ca. 1360 v.Chr. Bekend door godsdiensthervorming rond de zonnegod Aton. Min of meer monotheïstisch. Bouwde de stand Achet-Aton (Amarna).
Aton	God (zonneschijf), door Achnaton verheven tot oppergod.
Tut-anch-amon	Farao uit de 18 ^e dynastie, regeerde kort na Achnaton. Schafte de Aton-suprematie weer af; oude goden keerden op hun plaats terug. Bekend door zijn graf, dat in 1922 vrijwel intact werd gevonden.
Ramses II	Farao uit de 19 ^e dynastie (1279-1213). Stuitte op de Hethieten bij Kadeš en sloot een vredesverdrag met hen (1259). Bouwer van de tempels te Abu Simbel.
Kassieten	Volk dat Babylonië overheerste in de late bronstijd.

Knossos	Belangrijke stad op Kreta in de late bronstijd, laat-Minoïsche beschaving.
Mycene	Belangrijke stad in Griekenland in de late bronstijd. Centrum van de paleis-economie. In ca. 1450 v.Chr. veroverden de Myceners Kreta.
Lineair A	Syllabisch schrift uit Kreta, tot op heden niet ontcijferd.
Lineair B	Syllabisch schrift uit Griekenland (vooral Mycene en Pylos); Grieks; na 1450 ook naar Kreta gebracht.
El-Amarna	Moderne naam voor Achet-Aton, gebouwd door de Egyptische koning Achnaton (ca. 1360 v.Chr.). Bekend door vondst van honderden brieven van (vazal)koningen uit West-Azië.
Zeevolken	Volken die rond 1200 v.Chr. vanaf de Middellandse Zee het Nabije Oosten aanvielen. Het hele gebied had te maken met onrust en verzwakking of verdwijning van grote rijken. Veel migratie.

4 Het eerste millennium

ijzertijd	Periode dat ijzer gebruikt werd voor wapens en gebruiksvoorwerpen. In het Midden-Oosten vanaf ca. 1200 v.Chr.; in Europa later. Het eind van de ijzertijd is eigenlijk niet vast te stellen.
donkere eeuwen	Periode van ca. 1200 tot 900 v.Chr., waarin het hele oostelijke Middellandse Zeegebied het zwaar heeft. Grote mogendheden verdwenen, verloren gebied, waren zwak en hadden last van invallen.
Nieuw-Assyrische rijk	Periode waarin Assyrië zich ontwikkelde tot grote mogendheid (9 ^e -7 ^e eeuw). Organisator was Tiglath-Pileser III; Sanherib maakte Nineve hoofdstad, Esarhaddon veroverde Egypte. In 612 viel Nineve.
David	Koning van Israël rond 1000 v.Chr. Hij maakte Jeruzalem hoofdstad. De omvang van zijn rijk is sterk overstreden.
Israël	Koninkrijk in de Levant onder David, met als hoofdstad Jeruzalem. Later een kleiner koninkrijk (naast Juda), met als hoofdstad Samaria. In 722 werd Israël een Assyrische provincie.
Juda	Israëlitische stam. Ook de naam van een koninkrijk met als hoofdstad Jeruzalem (na Salomo tot 586 v.Chr.). Daarna werd Juda een provincie van resp. het Nieuw-Babylonische, Perzische, Ptolemeïsche en Seleucidische rijk.
Tiglath-Pileser III	Koning van Assyrië (745-727). Groot veroveraar, veroverde o.a. Babylonië. Consolideerde het Nieuw-Assyrische rijk door vazalvorstendommen om te zetten in provincies.
Assurbanipal	De laatste grote koning van Assyrië (ca. 669-631). Bekend om zijn bibliotheek.
derde tussenperiode	Derde periode van zwak en versplinterd bestuur in Egypte na de tijd van de Zeevolken (ca. 1100-715 v.Chr.). Libiërs vestigden zich in de delta; tussen 950 en 730 waren de farao's Libisch.
late periode (Egypte)	Periode waarin Egypte geregeld te maken had met buitenlandse overheersers: het Nubische rijk van Napata, Assyrië en Perzië. Er was een relatieve bloeitijd onder de Saitische 26 ^e dynastie (664-525 v.Chr.).
Nieuw-Babylonische rijk	Overheerste West-Azië van ca. 612 tot 539. De bekendste koning was Nebukadnessar. Juda werd een Babylonische provincie.
Nebukadnessar II	Sterkste koning van het Nieuw-Babylonische rijk, regeerde van 605 tot 562. Herbouwde Babylon en voerde de Judeeërs weg in ballingschap (597 resp. 586).
Achaemenidische rijk	Oud-Perzische rijk, overheerste West-Azië en tijdelijk Egypte tussen 539 en 331 v.Chr. Hoofdsteden Susa en Persepolis in Zuidwest-Iran.

Cyrus de Grote	Stichter van het Perzische rijk. Beëindigde de Medische overheersing in Iran en veroverde Babylon in 539 v.Chr. Stond terugkeer van ballingen toe.
Cyruscilinder	Document in cilindervorm uit Babylon, waarin Cyrus de verovering van Babylon verdedigt met een beroep op de Babylonische oppergod Marduk. Ten onrechte beschouwd als een verklaring van mensenrechten.
Cambyes	Perzische koning, veroverde Egypte in 525 v.Chr.
Darius I	Perzische koning, kwam in 522 na een staatsgreep aan de macht en verdedigde dat in de Bisotun-inscriptie. Organiseerde een veldtocht tegen Griekenland.
satrapie	Term voor 'provincie' in het Achaemenidische of Oud-Perzische rijk, ook gebruikt voor provincies in het Seleucidische rijk.
satraap	Gouverneur van een satrapie.
Bisotun-inscriptie	Inscriptie aangebracht in de bergen bij Bisotun (Behistun), waarin Darius I zijn staatsgreep verdedigt. In drie talen: Elamitisch, Babylonisch en Oudperzisch. Op basis hiervan zijn spijkerschrifttalen ontcijferd.
Xerxes	Koning van het Achaemenidische rijk. Versloeg de Grieken bij Thermopylae in 480 en veroverde Athene. Zijn vloot werd verslagen bij Salamis (480) en zijn leger bij Plataeae (479).
Persis	Kernland van het Achaemenidische rijk, nu Fars in Zuidwest-Iran.
Zarathuštra	Perzische profeet (ca. 1000 v.Chr.) die Ahura Mazda als enige te vereren god propageerde (zoroastrisme). In hoeverre Perzische koningen zoroastriërs waren is omstreden.
Zoroaster	Griekse naam van de Perzische profeet Zarathuštra.
Avesta	Heilige geschriften van de zoroastriërs.
Alexander de Grote	Koning van Macedonië (336-323). Veroverde het gehele Perzische rijk en maakte de Griekse wereld ondergeschikt. Luidde de hellenistische periode in.

5 Godsdienst

polytheïsme	'Veelgodendom', een religieus systeem dat veel goden kent.
Gilgameš-epos	Babylonisch epos over Gilgameš, de koning van Uruk, die trachtte de onsterfelijkheid te bereiken. De standaardeditie staat op naam van Sin-leqi-unninni (ca. 1100 v.Chr.) en is gevonden in Assurbanipal.
henotheïsme	Religieus systeem waarbij slechts één god vereerd wordt in de erkenning dat er meer goden bestaan.
monotheïsme	Religieus systeem dat maar één god erkent.
Marduk	Stadsgod van Babylon, oppergod van de Babyloniërs.
Aššur	Stadsgod van de Assyrische stad Assur, oppergod van de Assyriërs.
Ištar	Godin van de planeet Venus; godin van de seksuele liefde en de vechtkunst.
Ra	Zonnegod in Egypte; vooral in de delta.
Amon	Stadsgod van Thebe in Opper-Egypte, oppergod van Egypte vanaf het Middenrijk, ook wel met Ra gelijkgesteld als Amon-Ra.
Osiris	Egyptische god van de onderwereld.
Isis	Egyptische godin, zus en gemalin van Osiris, godin van moederschap en magie. Kreeg grote populariteit, ook buiten Egypte, in de hellenistische en Romeinse wereld.
Aton	Zonneschijf, door Achnaton tot oppergod verheven.

6 Economie en maatschappij

sociale stratificatie	Onderscheid tussen groepen mensen op grond van afkomst, rijkdom en status in een 'gelaagde samenleving'.
redistributie-economie	Economisch model waarin de staat of de tempel alle grond bezit, de opbrengsten grotendeels inneemt en redistribueert onder ambtenaren, het leger en gunstelingen.
Aziatische productiewijze	Economisch model bedacht door Karl Marx, later ook redistributie-economie genoemd.
Karl Wittfogel	Duitse geleerde, auteur van <i>Oriental Despotism</i> (1957), bedenker van het begrip 'hydraulische maatschappij' voor maatschappijen die een staatsgeleide economie kenden t.b.v. irrigatiewerken.
Karl Polanyi	Hongaars/Amerikaanse antropoloog, meende dat de markt niet iets is van alle tijden en dat vooral in het oude Nabije Oosten sprake zou zijn van een marktloze economie.
subsistence farming	Agrarische bedrijfsvoering die gericht is op 'autarkie', d.w.z. dat de boer van de opbrengst van zijn land leeft en niet (in de eerste plaats) produceert voor de markt.
peasant	Boer die op zijn eigen grond woont en leeft van de opbrengst ervan.
slaaf	Arbeidskracht die volledig eigendom is van een particuliere eigenaar. Kan als handelswaar gebruikt worden. Ook 'chattel slave' genoemd.
schuldbondene	Persoon die schulden moet afbetalen door voor de schuldeiser te werken. Ook 'schuldknecht' genoemd.
schuldknecht	Andere term voor 'schuldbondene'.
horige	Persoon die op enigerlei wijze afhankelijk is van anderen en verplicht kan worden werkzaamheden te verrichten voor zijn meester. Niet verhandelbaar als slaaf. Ook 'serf' genoemd.
serf	Andere term voor 'horige'.
chattel slave	Andere term voor 'slaaf'.
autarkie	'Zelfvoorzienendheid', het idee dat een boer, tempel of staat genoeg produceert om in zijn eigen onderhoud te voorzien.
geld	Voorwerpen van waarde met drie functies: betaalmiddel, rekeneenheid en middel om een vermogen op te bouwen.
monetisering	Mate waarin geld een rol speelt in de economie.

7 Rijksbestuur

traditioneel koningschap	Traditionele staatsvorm waarin de koning drie functies heeft: legeraanvoerder, hogepriester, opperrechter.
vazalvorstendom	Vorstendom dat ondergeschikt is aan een groter rijk (imperium). De lokale vorst mag op de troon blijven zitten, mits hij loyaal is, geen eigen buitenlands beleid voert en belastingen betaalt.
provincie	Gebied binnen een groot rijk (imperium) dat bestuurd wordt door een gouverneur of stadhouder die door de regering van het imperium is aangesteld.

Deel II De Griekse wereld

8 De vroege ijzertijd: de 'donkere eeuwen'

Homerus	Dichter aan wie twee grote Griekse epen worden toegeschreven: de <i>Ilias</i> en de <i>Odyssee</i> . Over Homerus zelf is weinig bekend.
donkere eeuwen (Griekenland)	Periode in de Griekse geschiedenis na de val van de Myceense beschaving, waarin sprake was van verarming en bevolkingsdaling.
<i>primus inter pares</i>	'De eerste onder zijns gelijken'. Gebruikt voor koningen die geen absolute macht hebben maar aanvoerder zijn van min of meer gelijkwaardige edelen.

9 De archaische periode

archaische periode	Periode van de opkomst van de Griekse stadstaat (polis), ca. 750-500 v.Chr.
aristocratie	'Regering door de besten', regering van 'edelen': mensen die voorrechten genoten door hun afkomst.
oligarchie	'Regering door weinigen', regering van een kleine groep mensen die niet van adellijke afkomst hoeven te zijn. Vermogen was meestal het criterium.
hoplieten	Zwaargewapende Griekse voetsoldaten, die in slagorde (falax) streden.
falax	Griekse slagorde van zwaargewapende voetsoldaten (hoplieten).
polis	Letterlijk: 'stad', in de wetenschap gebruikt voor de Griekse stadstaat, een gemeenschap van burgers. Mv.: poleis.
polites	Burger van een Griekse polis met politieke rechten, zoals stemrecht. Mv.: politai.
agora	Verzamelplaats, plein in Griekse stadstaat waar politieke vergaderingen werden gehouden. Ook: marktplaats.
akropolis	Versterkte hoogte in een stad. Vaak staan er tempels op.
oikos	Letterlijk: 'huis', een huishouden bestaande uit een gezin van vader, moeder, kinderen, kleinkinderen, en eventuele afhankelijke boeren en slaven.
dèmos	Mannelijke burgers met stemrecht.
democratie	Regering door de dèmos. In een democratie heeft de dèmos, in volksvergadering bijeen, het laatste woord.
ethnos	Letterlijk: 'volk', een samenwerkingsverband van een aantal kleinere gemeenschappen in landelijke, minder ontwikkelde gebieden.
kolonie	Volksplanting vanuit een Griekse polis ergens in het Middellandse Zeegebied. De kolonie werd een zelfstandige nieuwe polis met slechts culturele en religieuze banden met de moederstad. Grieks: apoikia.
apoikia	Griekse kolonie, volksplanting.
nouveau riche	'Nieuwe rijken', mensen die niet tot de oude aristocratie behoorden, en zich op een of andere manier toch verrijkt hadden (maar toch lang buitenstaanders bleven in de elite). Mv.: nouveaux riches.
Hesiodus	Dichter uit de archaische periode. Schreef <i>Werken en dagen</i> (over het boerenleven) en <i>Theogonie</i> (over het ontstaan van de godenwereld).
lyriek	Dichtvorm: korte gedichten met persoonlijke uitingen van de gemoedstoestand van de dichter, bijvoorbeeld liefdeslyriek.

oriëntaliserende stijl	Stijlvorm in de Griekse vaasschilderkunst, gekenmerkt door oosterse fabeldieren.
roodfigurige stijl	Stijlvorm in de Griekse vaasschilderkunst, gekenmerkt door rode figuren op een zwarte achtergrond.
zwartfigurige stijl	Stijlvorm in de Griekse vaasschilderkunst, gekenmerkt door zwarte figuren, meestal op een rode achtergrond.
Dorische stijl	Stijlvorm in de Griekse bouwkunst, gekenmerkt door het gladde kapiteel van de zuilen.
Ionische stijl	Stijlvorm in de Griekse bouwkunst, gekenmerkt door kapitelen in de vorm van voluten.
Korinthische stijl	Bouwstijl in de Griekse bouwkunst, herkenbaar aan de kapitelen in de vorm van acanthusbladeren
antropomorf	'Mensvormig', wordt gezegd van goden.
orfisme	Godsdienstige stroming, genoemd naar de mythische zanger Orpheus. Benadrukte de scheiding van lichaam en ziel en zag het lichaam als de kerker van de ziel.
Zeus	Griekse oppergod; troonde op de berg Olympus en had een heiligdom in Olympia. God van de donder.
Hera	Griekse godin, echtgenote van oppergod Zeus. Beschermster van het huwelijk.
Athena	Stadsgodin van de stad Athene. Godin van de listige strijd en het ambacht. Vaak afgebeeld in wapenrusting.
Apollo	God van het licht, de orde en het verstand. God van het Orakel van Delphi.
Dionysus	God van de wijn, de roes en onstuimige krachten in de natuur.
Herakles	Zoon van Zeus en een sterfelijke vrouw. Geroemd om zijn twaalf zware werken (o.a. het verslaan van monsters), waardoor hij de aarde leefbaarder maakte. Latijn: Hercules.
Pythagoras	Griekse filosoof, werkzaam in Italië. Orfist. Geloofde in indeling in kosmos in zeven sferen volgens wiskundige ordening. De 'stelling van Pythagoras' is later aan hem toegeschreven.
tirannie	Staatsvorm waarbij iemand (een tiran) wederrechtelijk de macht aan zich getrokken heeft. Grieks: tyrannis.
Cypselus	Tiran van Korinthe (ca. 657-625 v.Chr.).
Polycrates	Tiran van Samos (ca. 535-525 v.Chr.), maakte van Samos een machtsfactor in de Egeïsche Zee (tussen het Perzische rijk en Egypte). Bouwde een grote tempel voor Hera.
Spartiaten	Spartanen, burgers van Sparta met volledig burgerrecht.
perioiken	'Omwonenden', vrije inwoners van steden rondom Sparta. Hadden geen burgerrecht in Sparta.
heloten	Rechteloze, onderworpen bevolking van Sparta, te typeren als 'horigen'. Leefden op voorvaderlijke grond die was toegewezen aan een Spartiaat. Aan hem moesten ze een deel van de opbrengst afdragen.
volksvergadering	Vergadering van het volk met burgerrecht (dus niet een volksvertegenwoordiging). Grieks: ekklesia.
gerousia (Sparta)	Raad van ouden in Sparta van dertig leden: 2 koningen en 28 Spartiaten van 60 jaar en ouder. Voor het leven gekozen door de volksvergadering.
eforen	'Opzichters', bestuurders van Sparta. Jaarlijks werden er vijf eforen door de volksvergadering gekozen.

archonten	Leiders van Athene. Jaarlijks werden er negen gekozen door de volksvergadering. Aanvankelijk alleen uit adellijke families, vanaf Solon uit de twee hoogste vermogensklassen. Vanaf 487 v.Chr. door loting aangewezen.
Areopagus	Raad van edelen, later een raad van afgetreden archonten in Athene. Vergaderde op de Aresheuvel, toetste tot 451 v.Chr. wetgeving; ook een rechtbank voor moordzaken.
Eupatriden	'Mensen met de goede vaders'; adellijke elite in Athene (geboorte-adel).
hèliaia	Volksrechtbank te Athene.
Cylon	Atheense edelman die in 632 v.Chr. vergeefs een tirannie probeerde te vestigen in Athene.
Draco	Atheense wetgever rond 622 v.Chr. Liet het recht optekenen en beperkte daarmee de adellijke willekeur. Schafte bloedwraak af. Zijn wetten golden als 'draconisch', streng.
Solon	Atheense archont met speciale bevoegdheden (594 v.Chr.). Deelde de burgers in vier vermogensklassen in en schafte de schuldgebondenheid en de status van hektèmoros af.
hektèmoros	'Zesdedeler', boer die een zesde deel van zijn oogst moest afstaan aan grote landheren. Deze status is afgeschaft door Solon in 594 v.Chr.
burger	Iemand met volledig burgerrecht; de exacte rechten verschillen per staat. Grieks: 'polites', 'Atheners', 'Spartiaten'.
seisachtheia	'Afschudding van de lasten', afschaffing van de schuldgebondenheid in Athene door Solon in 594 v.Chr.
Pisistratus	Tiran in Athene (561; 546-528). Beperkte de macht van de adel in Athene, o.a. door het rondzenden van eigen rechters. Bewapende zijn aanhang als hopliet.
Cleisthenes	Atheens staatsman (508 v.Chr.). Deelde Attica in in fylen, trittyès en demen. Uit de fylen werden strategen gekozen; de volksvergadering kreeg het laatste woord.
fyle	Aanvankelijk 'stam', vanaf 508 v.Chr. een district in Attica. Cleisthenes deelde Attica in in tien fylen.
trittys	Deel van een fyle (district) in Attica. Elke fyle bestond uit drie trittyès, dus er waren er dertig in totaal. Ingesteld door Cleisthenes in 508 v.Chr.
deme	Dorp of stadswijk in Attica, de kleinste onderafdeling van een fyle (district). Ingesteld door Cleisthenes in 508 v.Chr.
boulè	Raad in Athene, onder Solon van 400 leden (bestond naast de Areopagus) en onder Cleisthenes van 500 leden (50 per fyle). Bereidde de volksvergadering voor.
strategen	Atheense legeraanvoerders, jaarlijks werden er tien gekozen door de volksvergadering (1 per fyle). Waren herkiesbaar; de functie bracht ook politiek gezag.

10 De klassieke periode

klassieke periode	Bloeitijd van de klassieke cultuur in Griekenland, vooral in Athene. Van Cleisthenes tot Alexander de Grote, ca. 500-330 v.Chr.
Perzische oorlogen	Conflicten tussen het Perzische rijk en de Griekse wereld. Bekende slagen zijn die bij Marathon (Darius I, 490), bij Thermopylae en bij Salamis (Xerxes, 480) en bij Plataeae (479).
Miltiades	Atheense aanvoerder in de slag bij Marathon tegen het Perzische invasieleger (490 v.Chr.).

Thermopylae	Pas aan de oostkust van Griekenland, waar de Perzen o.l.v. Xerxes wonnen van de Grieken o.l.v. de Spartaan Leonidas. Hierna namen de Perzen Athene in en verwoestten ze de stad (480).
Leonidas	Koning van Sparta, die zich in 480 v.Chr. bij Thermopylae doodvocht tegen het Perzische invasieleger.
Salamis	Eiland vlak bij Athene, waar een Griekse vloot o.l.v. de Athener Themistocles een overwinning boekte op de Perzische vloot (480 v.Chr.).
Plataeae	Plaats in Midden-Griekenland, waar Griekse troepen o.l.v. de Spartaan Pausanias het Perzische landleger definitief versloegen, zodat dat zich uit Griekenland terugtrok (479 v.Chr.).
Themistocles	Atheense strateeg die voorstelde de zilvervondsten uit Laureion te gebruiken voor de bouw van een vloot. Versloeg als vlootvoogd de Perzische vloot bij Salamis in 480 v.Chr.
Cimon	Atheense strateeg die sympathiseerde met Sparta. Kwam Sparta te hulp in de opstand van de heloten, maar werd door Sparta weer teruggestuurd. Dit leidde tot oorlog met Sparta (461-446).
Pericles	Atheense strateeg die Athene machtig maakte m.b.v. de Delisch-Attische Zeebond (477 en later). Dit leidde tot oorlog met Sparta (Peloponnesische oorlog). Bouwde het Parthenon. Hij stierf in 429 v.Chr.
liturgie	'Dienst aan het volk', de plicht van rijke Atheners tot het financieren van publieke werken, zoals de uitrusting van een oorlogsschip, een theatervoorstelling of een gebouw.
Delisch-Attische Zeebond	Bond van Griekse stadstaten onder de praktische leiding van Athene, teneinde de oorlog tegen Perzië voort te zetten (477-404 v.Chr.). Wordt snel een instrument in het imperialisme van Athene.
Peloponnesische bond	Bond van Sparta met diverse stadstaten op de Peloponnesus, waaronder Korinthe. Argos deed niet mee. Opgeheven in 371 v.Chr. na de verloren oorlog met Thebe (Epaminondas).
Peloponnesische oorlog	Oorlog tussen Athene met bondgenoten (Delisch-Attische Zeebond) en Sparta met bondgenoten (Peloponnesische bond), 431-404 v.Chr. Gewonnen door Sparta met Perzische hulp.
Alcibiades	Atheense strateeg die overliep naar Sparta in de Peloponnesische oorlog (415). Vandaar vluchtte hij naar Perzië, maar hij keerde weer terug naar Athene in 411, om de oligarchische staatsgreep te stoppen.
Lysander	Spartaanse admiraal die in 404 de Atheense vloot versloeg bij het riviertje Aigospotamoi. Dit betekende de definitieve Spartaanse overwinning in de Peloponnesische oorlog.
Aigospotamoi	Riviertje dat uitkwam in de Dardanellen. Hier versloeg de Spartaan Lysander de Atheense vloot in 404 v.Chr.
Tweede Attische Zeebond	Bond van Athene met diverse Griekse stadstaten, gericht tegen Sparta (377-355 v.Chr.).
Epaminondas	Thebaanse leider, beëindigde de Spartaanse hegemonie in de slag bij Leuctra (371 v.Chr.). Sneuvelde in 362 in de slag bij Mantinea tegen een verenigd Atheens-Spartaans leger.
Leuctra	Dorp in Boeotië (Midden-Griekenland) waar de Thebaanse leider Epaminondas een Spartaans leger versloeg, waardoor de Spartaanse hegemonie in Griekenland doorbroken werd (371 v. Chr.).

Philippus II	Koning van Macedonië (359-336 v.Chr.), breidde zijn macht over Griekenland uit door een Thebaans/Atheens leger bij Chaeronea te verslaan (338). Werd 'hëgemōn' in de Korinthische bond (337).
Chaeronea	Stadje in Midden-Griekenland (Boeotië), waar Philippus II van Macedonië in 338 v.Chr. een Thebaans/Atheens leger versloeg en zo de hegemonie in Griekenland kreeg.
Korinthische bond	Bondgenootschap van Griekse staten (maar niet Sparta) o.l.v. Philippus II van Macedonië, opgericht in 337 v.Chr. Philippus zelf werd de leider.
Demosthenes	Atheense redenaar (384-322 v.Chr.) die zich fel verzette tegen de groeiende invloed van Philippus van Macedonië en Alexander de Grote op de Griekse wereld.
Isocrates	Atheense redenaar (436-338 v.Chr.) die een voorstander was van Griekse samenwerking onder leiding van Macedonië en van een aanval op het Perzische rijk.
Cleon	Invloedrijke politicus die door zijn overtuigingskracht tussen 429 en 422 de volksvergadering naar zijn hand kon zetten. Radicale democraat. Gold als 'demagoog'.
demagoog	Letterlijk: 'leider van de dēmos.' Wordt gezegd van politici zoals Cleon, die hun macht ontleenden aan hun overtuigingskracht in de volksvergadering (dus niet aan hun ambt als archont of strateeg). Grieks: dēmāgōgos.
Panathenaeën	Spelen te Athene ter ere van de stadsgodin Athena. Bevorderd door de tirannen om de gemeenschapszin te versterken. Ook in democratisch Athene een belangrijk nationaal feest.
tragedie	Toneelstuk waarin de spanning tussen goddelijk lot en menselijk streven zichtbaar werd. De thema's werden vaak uit de Griekse mythologie gekozen.
Aeschylus	Atheense tragediedichter (525-455 v.Chr.). Schrijver van de trilogie <i>Oresteia</i> en <i>De Perzen</i> (over de nederlaag van Xerxes bij Salamis).
Sophocles	Atheense tragediedichter (495-406 v.Chr.). Schrijver van <i>Oedipus Tyrannus</i> en <i>Electra</i> .
Euripides	Atheense tragediedichter (480-407/6 v.Chr.). Schrijver van <i>Orestes</i> en <i>De Bacchanten</i> .
komedie	Blijspel, politiek cabaret.
Aristophanes	Atheense komediedichter (460-ca. 386 v.Chr.). Schreef o.a. <i>Lysistrata</i> als kritiek op de Peloponnesische oorlog.
retorica	'Welsprekendheid'. Spreek- en schrijfvaardigheid, belangrijke vaardigheid in de Griekse democratie en het filosofisch debat. Werd onderwezen door rondreizende leraren, 'sofisten'.
sofisten	Rondtrekkende leraren in de welsprekendheid en denkers op het gebied van staat, maatschappij, taal en normen voor menselijk gedrag.
retor	Redenaar, leraar in de retorica in een school met een vaste standplaats. Een bekende retor was Isocrates.
Socrates	Filosoof (469-399 v.Chr.), geloofde in absolute zedelijke wetten en trachtte die in dialogen naar boven te krijgen. Leermeester van Plato.
Plato	Filosoof (429-347 v.Chr.), bekend van de 'ideeënleer'. Schreef ook over staatsinrichting, bijv. in de <i>Politeia</i> . Hij schreef in dialoogvorm, meestal met Socrates als hoofdpersoon, van wie hij een leerling was.
ideeënleer	Plato's leer van de <i>ideai</i> , 'ideeën', 'grondvormen'. Alle verschijnselen op aarde zijn een afspiegeling van bovennatuurlijke grondvormen.
Academie	School die Plato stichtte rond 390 v.Chr.; is tot 529 n.Chr. een centrum gebleven voor platonische wijsbegeerte. Plato's volgelingen werden 'academici' genoemd.

Aristoteles	Filosoof (384-322 v.Chr.), groot denker op het gebied van de staatskunde (<i>Politica</i>) en grondlegger van de moderne logica (<i>Organon</i>). Leerling van Plato. Stichtte een school: het Lyceum.
Lyceum	School die Aristoteles stichtte.
Herodotus	Geschiedschrijver en etnograaf uit Halicarnassus (ca. 484-424 v.Chr.). Schrijver van de <i>Historiën</i> over de tegenstellingen tussen Azië en Europa, uitmondend in de Perzische oorlogen.
Thucydides	Atheense geschiedschrijver (ca. 460-400 v.Chr.). Schreef over de Peloponnesische oorlog. Hij onderscheidde de dieperliggende oorzaak van het conflict van de concrete aanleidingen.
Dionysius I	Tiran van Syracuse op Sicilië (405-367 v.Chr.). Probeerde Syracuse tot leidende stadstaat te maken op Sicilië en in Zuid-Italië.

11 De hellenistische tijd

hellenistische tijd	Periode tussen Alexander de Grote en de ondergang van het laatste hellenistische rijk: Ptolemeïsch Egypte, ca. 330-30 v.Chr.
Alexander de Grote	Koning van Macedonië (336-323 v.Chr.), veroverde het hele Perzische rijk. Stichtte o.a. Alexandrië in Egypte. Stierf in 323 v.Chr. te Babylon zonder duidelijke erfgenaam.
slag bij Gaugamela	Veldslag tussen de legers van Alexander de Grote en Darius III bij het dorpje Gaugamela in Noord-Irak (331 v.Chr.). Darius werd verslagen en vluchtte. Cruciale slag in de val van het Perzische rijk.
Antigonus de Eenogige	De 'strateeg van Azië', die probeerde de enige opvolger te worden van Alexander de Grote. Sneuvelde in 301 bij Ipsus.
diadochenoorlogen	Strijd na de dood van Alexander de Grote in 323 v.Chr. tussen zijn generaals, m.n. Antigonus de Eenogige, Seleucus en Ptolemaeus. Eindigden in 301 toen Antigonus bij Ipsus sneuvelde.
Seleucus I	Satraap van Babylonië (321-316/5), zelfbenoemde 'strateeg van Azië' in navolging van Antigonus. Nam in 305 v.Chr. de koningstitel aan en stichtte het Seleucidische rijk. Vermoord in 281 v.Chr.
Ptolemaeus I	Satraap van Egypte vanaf 323, nam de koningstitel aan in 305 v.Chr. en stichtte het Ptolemeïsche rijk.
Seleucidische rijk	Rijk gesticht door Seleucus I, ook wel 'Azië' genoemd. Omvatte het grootste deel van het rijk van Alexander in Azië. Hoofdsteden: Seleucia aan de Tigris en Antiochië aan de Orontes.
Ptolemeïsche rijk	Rijk gesticht door Ptolemaeus I. Kernland was Egypte, maar (soms) ook delen van de Levant, Klein-Azië en Griekse eilanden. Hoofdstad: Alexandrië in Egypte.
Antigonidische rijk	Rijk gesticht door Antigonus Gonatas, een kleinzoon van Antigonus de Eenogige in 277. Kernland was Macedonië. Beheerste grote delen van Griekenland.
Agis IV	Koning van Sparta (244-241), probeerde in Sparta broodnodige hervormingen door te voeren, zoals vergroting van het aantal Spartiaten en landverdelingen.
Cleomenes III	Koning van Sparta (236-222), streefde naar vergroting van het aantal Spartiaten en landverdelingen. Sneuvelde in 222 bij Sellasia in een oorlog tegen de Macedonische koning Antigonus III Doson.
Aetolische bond	Bondsstaat in Griekenland ten noorden van de Korinthische Golf. Bloeide in de hellenistische periode. De inwoners hadden dubbel burgerrecht: van hun eigen stad en van de bond.

Achaeïsche bond	Bondsstaat in Griekenland ten zuiden van de Korinthische Golf. Bloeiende in de hellenistische periode. De inwoners hadden dubbel burgerrecht: van hun eigen stad en van de bond.
Antiochus III de Grote	Koning van het Seleucidische rijk (222-187 v.Chr.). Veroverde ca. 200 Zuid-Syrië en Palestina op de Ptolemeëën. Zijn invasie in Griekenland werd door de Romeinen gestuit (191 bij Thermopylae).
Antiochus IV Epiphanes	Koning van het Seleucidische rijk (175-164). Veroverde tijdelijk Egypte (169-8 v.Chr.), maar moest op last van de Romeinen terug. Onder zijn bewind was de opstand in Judea.
Judas de Makkabeeër	Joodse (Judese) opstandelingenleider tegen Antiochus IV, nadat deze in 168 v.Chr. de tempel in Jeruzalem ontwijfde had. Slaagde in herinwijding in 164 v.Chr.
Ptolemaeus II	Koning van Egypte van 282 tot 246 v.Chr., de bloeitijd van het Ptolemeïsche rijk. Alexandrië werd de stad van wetenschap en cultuur dankzij het Museum in Alexandrië.
Museum politeuma	Centrum van wetenschap te Alexandrië, gesticht door Ptolemaeus I of II. Organisatie van een veelal etnische groep niet-burgers in een stad met een Griekse constitutie. Mv.: politeumata.
gymnasium	School voor sport, militaire training en cultuur in Griekse steden. Kenmerk van 'Griekseid' van een stad. Alleen mannelijke burgers hadden er toegang.
papyrus	Materiaal waarop geschreven werd, gemaakt van de papyrusplant. 'Een papyrus' is ook wel een document dat op papyrus geschreven is. Mv.: papyri.
heerserscultus	Cultus ten bate van een koning in de hellenistische tijd. We onderscheiden spontane stedelijke culten en opgelegde staatscultussen in het hele rijk.
mysteriegodsdiens	Geheime cultus voor ingewijden rondom een bepaalde godheid, zoals de cultus van Demeter in Eleusis. In de hellenistische en Romeinse tijd kwamen er steeds meer mysterieculden.
stoa	Filosofische stroming uit de hellenistische periode, ging ervan uit dat de kosmos geregeerd werd door de <i>logos</i> , 'goddelijke rede', ook wel <i>theos</i> , 'god' genoemd. Volgelingen waren 'stoïcijnen'.
Zeno van Citium	Stichter van de filosofische school 'de stoa' in Athene.
Epicurus	Filosoof uit de hellenistische periode; leerde dat genot het hoogste doel was in het leven. Geloofde dat de kosmos bestond uit atomen die door toeval samenklonterden of uiteenvielen.
cynici	Letterlijk: 'hondsen'. Een filosofische stroming in de hellenistische periode die leerde dat de mens het best af was als hij geen behoeften meer had.
Diogenes van Sinope	Stichter van de filosofische school van de cynici.
koinè-Grieks	Letterlijk: 'algemeen Grieks'. Variant van de Griekse taal die in de hellenistische tijd dominant werd.
Diodorus Siculus	Griekse geschiedschrijver uit Sicilië, de eerste eeuw v.Chr. Schreef een wereldgeschiedenis vanaf de oertijd tot zijn eigen tijd.
Polybius	Griekse geschiedschrijver uit Megalopolis (Achaeïsche bond), die in 167 als gijzelaar naar Rome werd gebracht. Hij verklaarde het succes van Rome door zijn 'gemengde constitutie'.
Berosus	Babylonische geleerde, begin derde eeuw v.Chr., schreef in het Grieks de <i>Babyloniaca</i> , over de geschiedenis en de cultuur van Babylonië vanaf de oertijd tot ongeveer Alexander de Grote.
Manetho	Egyptische priester, begin derde eeuw v.Chr., schreef in het Grieks de <i>Aegyptiaca</i> , over de geschiedenis en cultuur van Egypte vanaf de oertijd tot ongeveer Alexander de Grote.

Flavius Josephus	Judese priester uit de eerste eeuw n.Chr. Schreef in het Grieks o.a. <i>Joodse Oudheden</i> , over de geschiedenis van Israël en het Joodse volk, voornamelijk op basis van de Hebreeuwse Bijbel (het Oude Testament.)
Euclides	Wiskundige te Alexandrië in de hellenistische tijd. Grondlegger van de moderne wiskunde.
Aristarchus van Samos	Griekse geleerde uit de hellenistische tijd; stelde dat de zon het centrum van het heelal was en dat de aarde daaromheen draaide. Werkte in Alexandrië.
Eratosthenes	Griekse geleerde uit Cyrene (Libië), die eind derde eeuw v.Chr. in Alexandrië werkte. Berekende de omtrek van de aarde.
Archimedes	Griekse natuurkundige uit Syracuse op Sicilië, die in Alexandrië werkte (ca. 287-212 v.Chr.). Bekend door de berekening van het soortelijk gewicht van water.
Claudius Ptolemaeus	Astronoom te Alexandrië, ca. 100-170 n.Chr. Verwierp de gedachte van Aristarchus van Samos dat de zon het middelpunt van het heelal was.
Judeeër	Inwoner van Juda. Van het woord Judeeër is het woord 'Jood' afgeleid; in oude talen is het hetzelfde woord. 'Jood' wordt meestal gebruikt voor Judeeërs in de diaspora.
diaspora	Grieks voor 'verstrooiing'. 'Judeeërs/Joden in de diaspora' zijn Judeeërs die leven buiten Juda, bijvoorbeeld omdat zij gedeporteerd zijn, op de vlucht zijn geslagen of in een buitenlands leger dienst genomen hebben.
Makkabeeën	Familie van Judas de Makkabeeër, die in 168 v.Chr. een opstand begon in Judea tegen de Seleucidische koning Antiochus IV. Ook de naam van twee Bijbelboeken.
Sadduceeën	Aristocratische stroming in Judea in de hellenistische tijd en de tijd van Jezus. Namens alleen de eerste vijf boeken van de Hebreeuwse Bijbel als gezaghebbend aan.
Farizeeën	Rondtrekkende schriftgeleerden die de Hebreeuwse Bijbel uitlegden. Vonden naast de Thora ook de profeten en de wijsheidsliteratuur gezaghebbend, evenals de mondelinge traditie.
Thora	Eerste vijf boeken van de Hebreeuwse Bijbel (Oude Testament).
Kanaän	Oude naam voor het kustgebied van de Middellandse Zee tussen Egypte en Klein-Azië; vooral gebruikt voor het gebied waar later Israël en Juda ontstonden.
Judea	Griekse en Romeinse naam voor Juda.
Samaria	Hoofdstad van het noordrijk Israël, de buurstaat van Juda, vanaf de negende eeuw. In Samaria ontstond in de Perzische en hellenistische tijd een eigen interpretatie van de Thora.
Israëlieten	Inwoners van Israël, de grote staat van David met hoofdstad Jeruzalem, of het kleinere noordrijk met als hoofdstad Samaria.
Samariërs	Inwoners van de stad Samaria.
Samaritanen	Volgelingen van de religieuze stroming met een eigen versie en interpretatie van de Thora.
Hebreeër	Etnische aanduiding voor Israëlieten en Judeeërs (Joden). Waarschijnlijk afgeleid van het woord <i>habiru</i> , dat staat voor ongeregelde rondtrekkende nomaden in de Levant.
Hebreeuws	Taal van Israëlieten en Judeeërs. Taal van de Hebreeuwse Bijbel (in de christelijke traditie 'Oude Testament' genoemd). Werd als spreektaal in de Perzische en hellenistische tijd verdrongen door het Aramees.
Palestina	Griekse en Romeinse aanduiding voor het gebied tussen de Jordaan en de kust van de Middellandse Zee. Afgeleid van de naam van het volk 'Filistijnen', dat in het zuidwesten van dit gebied woonde.

hellenisme

Letterlijk: Griekse taal en cultuur. Vaak gebruikt voor de Griekse cultuur in de hellenistische periode (al of niet vermengd met andere culturen of er zich juist van onderscheidend).

Deel III Rome

12 De vroege Romeinse geschiedenis

Romeinse koningstijd	Periode van 752-509 v.Chr., toen koningen in Rome de legers aanvoerden, recht-spraken en aan de goden offerden.
Romulus	De eerste van vier mythische koningen. Van alle vier is weinig bekend.
Tarquinius Superbus	De laatste van de drie 'historische' koningen. Kwam in 509 ten val doordat hij de macht van de patriciërs wilde inperken en meer accent wilde leggen op het volk als geheel.
Lucius Junius Brutus	Volgens de overlevering de stichter van de Romeinse republiek (509).
vroege Romeinse republiek	Staatsvorm zonder koningen waarin aanzienlijke patriciërs de macht hadden; 509-265 v.Chr.
Senaat	Vergadering van aanzienlijken, die beurtelings de ambten bekleden.
gens	Een groep verwante families die één stamvader meenden te hebben. Mv.: gentes.
comitia curiata	De oudste volksvergadering, waarin gentes vertegenwoordigd waren. Wordt na 509 minder belangrijk.
comitia centuriata	Volksvergadering waarin gestemd werd volgens een legerindeling van de vijfde eeuw v.Chr. In feite telden de stemmen van de rijkere burgers hier veel zwaarder.
centuria	Een eenheid in het leger; werd in de comitia centuriata een stemeenheid.
comitia tributa	Volksvergadering waarin elke tribus (district) één stem had. De stemmen van de armere burgers telden hier dus ook mee.
concilium plebis	Vergadering der 'plebejers', de niet-patricieërs. Telde vanaf 287 v.Chr. als volksver-gadering.
plebiscitum	Besluit van het concilium plebis.
imperium	Algemene bevoegdheid tot handelen, algemeen gezag, in Rome en in het veld, en in de legers.
consul	Hoogste magistraat, voerde het leger aan, was belast met het algemeen bestuur, handhaafde de orde en had imperium. Jaarlijks gekozen door de comitia centu-riata.
praetor	Op één na hoogste magistraat, de vervanger van de consuls. Had imperium, deed in de praktijk vooral veel rechtspraak. Jaarlijks gekozen door de comitia centuriata.
aedilis	Magistraat belast met politie- en brandweertaken, toezicht op de orde op de markten en organisatie van de spelen in Rome. Jaarlijks werden er twee patrici-sche en twee plebejische aedilen gekozen.
quaestor	Beheerder van de staatskas.
tribunus plebis	Volkstribuun: plebejer met vetorecht bij wetsvoorstellen, recht van tussenkomst tegenover arrestaties en voorzitterschap van het concilium plebis, de vergade-ring die hen jaarlijks koos.
ensor	Magistraat, o.a. belast met het aanvullen van de Senaat met waardige leden, de indeling van het volk in klassen en het verpachten van de belastingen.
ager publicus	Staatsland: land dat na een gewonnen oorlog in beslag genomen was; eigendom van de staat. Wordt gebruikt voor kolonies of verpacht.
municipium	Romeinse stad buiten Rome zelf, niet als kolonie gesticht. Mv.: municipia.

colonia Romana	Vestiging van Romeinse burgers binnen Romeins kerngebied.
colonia Latina	Vestiging van Romeinen en Latijnen buiten Romeins kerngebied. De kolonisten verloren hun vol burgerrecht maar kregen dat bij terugkeer naar Rome terug.
romanisering	Overname van Romeinse cultuur, taal en gewoonten door van oorsprong niet-Romeinse bevolkingen.
plebejer	Niet-patriciër.
plebs	De groep plebejers.
twaalf tafelen	Oudste optekening van Romeinse rechtsregels (451); het strafprincipe was nog directe vergelding.
Lex Hortensia	Wet die in 287 v.Chr. het concilium plebis tot officiële volksvergadering maakte; zijn besluiten kregen wettelijke kracht.
Leges Licinia Sextiae	Wetten die in 367 v.Chr. bepaalden dat één van de twee consuls een plebejer moest zijn. Het ambt van praetor werd ingesteld en burgers mochten niet onbeperkt staatsland hebben.
cursus honorum	Ambtenloopbaan, liep van quaestor tot consul; elk ambt werd een jaar bekleed. Daartussen was de betrokkene alleen senator of ging hij buiten Rome vechten of besturen.
nobilis	Aanzienlijke patriciër of plebejer. Uit de nobiles werden bijna alle consuls gekozen. Mv.: nobiles.
senator	Lid van de senaat, vrijwel altijd iemand uit een aanzienlijk geslacht die zich in lagere ambten en officiersfuncties bewezen had. Had grote invloed op financiën en buitenlandse politiek. Mv.: senatores.
eques	Lid van de tweede stand, de ridderstand; diende als officier in het leger en was verder in de republikeinse tijd grondbezitter of zakenman zonder publieke functie. Mv.: equites.
tribunus militum	Krijgstribuun: officier in het leger. Elk legioen had er zes; deze staf van officieren regelde alles en gaf leiding in de strijd.
cliens	Iemand uit een lagere stand die min of meer afhankelijk is van de patronage van een rijk en machtig man. Mv.: cliëntes.
homo novus	Iemand die niet tot de nobiles behoort maar toch consul weet te worden.
centurio	Onderofficier in het leger, commandeerde een centuria, belangrijke rol in het dagelijks leven van de soldaten en in het gevecht. Mv.: centuriones.
triomftocht	Tocht van een commandant na een gewonnen oorlog: met zijn leger, de gevangenen en de buit trok hij door Rome naar het Capitool, om daar een deel van de buit aan Jupiter aan te bieden.
tributum	Vermogensbelasting.
proletariër	Bezitloze burger.
decurion	Lid van de elite van de steden buiten Rome. Mv.: decuriones.

13 Verdere expansie en nieuwe sociale spanningen

Sicilië	De eerste Romeinse provincie (241 v.Chr.); in de eerste Punische oorlog door Rome veroverd. Werd een graanschuur voor de groeiende stad Rome.
Syracuse	Stad op Sicilië, vanaf 263 v.Chr. een bondgenoot van Rome.
eerste Punische oorlog	Oorlog tussen twee opkomende grootmachten, Rome en Carthago, 264-241 v.Chr. Rome bouwde een vloot en had er succes mee tegen de sterke Carthaagse vloot.
provincia	Provincie: ambtsgebied van een magistraat met imperium die daar ging regeren. Later werd het gebied zelf zo aangeduid. Romeinse stadhouders hielden toezicht.
publicanus	Particulier die de belastingen in provincies pachtte. Gaf de staat een voorschot en haalde dat met hulp van de plaatselijke notabelen en personeel met winst terug. Mv.: publicani.
tweede Punische oorlog	Oorlog tussen Rome en Carthago, 218-201 v.Chr. Na strijd in Italië, Spanje, Sicilië en Noord-Afrika won Rome. Carthago werd beperkt tot Tunesië en betaalde nog 50 jaar lang schatting.
Hannibal	Carthaagse veldheer, trok van Spanje over Alpen naar Italië en versloeg er het ene Romeinse leger na het andere (218-216 v.Chr.). Werd uiteindelijk teruggedrongen naar Zuid-Italië.
P. Cornelius Scipio	Romeinse veldheer, versloeg in 202 v.Chr. Hannibal bij Zama in Noord-Afrika. Rome won daardoor de tweede Punische oorlog.
Galliërs	Stammen die na 400 v.Chr. de Powlakte beheersten. Hielden strooptochten door Italië en namen in 386 v.Chr. zelfs Rome in. In de derde eeuw v.Chr. wist Rome hen te onderwerpen.
Gallia Narbonensis	Het mediterrane deel van Gallië. Welvarend gebied van Keltische stammen, met aan de kust de oude Griekse kolonie Massilia. Gallia Narbonensis werd in 121 v.Chr. een Romeinse provincie.
Gaius Flaminius	Romeinse veldheer, versloeg in 197 v.Chr. Macedonië en hergaf in 196 v.Chr. de Grieken hun vrijheid, maar onder Romeins toezicht.
derde Punische oorlog	Oorlog tussen Rome en Carthago, 149-146 v.Chr., waarin de strijd definitief werd beslecht. Rome vernietigde Carthago.
Africa	Naam van de Romeinse provincie die in 146 v.Chr. gevestigd werd op het gebied van Carthago (ongeveer het huidige Tunesië, met Tripoli in Libië erbij).
Pergamum	Koninkrijk in het noordwesten van Klein-Azië, bondgenoot van Rome van 215-133 v.Chr. Kwam daarna als erfenis in Romeinse handen.
Asia	Naam van de Romeinse provincie die in 129 v.Chr. gevestigd werd op het westelijk deel van Pergamum. Tussen 133 en 129 v.Chr. moest Rome er een opstand neerslaan.
Scipio Aemilianus	Romeinse veldheer, bezegelde in Noord-Afrika (146 v.Chr.) en Spanje (133 v.Chr.) de Romeinse overwinning.
villae	Middelgrote grondbezittingen, waarop geproduceerd werd voor de markt. Bestond uit een centrale hof met gespecialiseerde slaven en omliggende boerderijen.
Polybius	Grieks geschiedschrijver die over Griekse en Romeinse geschiedenis schreef (ca. 200-120 v.Chr.).
Marcus Porcius Cato	Aanzienlijke senator (234-149 v.Chr.). Conservatief, had reserves bij de intocht van de Griekse cultuur in Rome.
Spartacus	Aanvoerder van slavenopstanden in Italië tussen 73 en 71 v.Chr.

14 De eeuw van de Romeinse burgeroorlogen

Tiberius en Gaius Gracchus	Twee broers, voornamelijk senatoren, die arme boeren en andere burgers te hulp kwamen met hun hervormingen. Ze werden vermoord door conservatieve senatoren, die vreesden dat zij tirannen zouden worden.
optimates	Conservatieve senatoren, letterlijk 'de besten'. Wilden op de traditionele manier politiek bedrijven en besluiten nemen.
populares	Senatoren die politiek wilden bedrijven en besluiten wilden nemen via de volksvergadering.
Numidiërs	Bondgenoten van Rome in Noord-Afrika, die zich achtergesteld voelden en onder hun koning Iugurtha (115-104 v.Chr.) oorlog voerden tegen Rome, totdat Gaius Marius hen versloeg.
Kimbrer en Teutonen	Germaanse stammen die naar Romeins gebied wilden verhuizen. Ze versloegen een Romeins leger en bedreigden Rome totdat Gaius Marius ze vernietigde (102 en 101 v.Chr.).
Gaius Marius	Romeinse veldheer en politicus, leefde van 157-86 v.Chr. Bekend om zijn legerhervorming: hij rekruteerde veel soldaten onder de armste burgers. Hij trainde ze goed en bracht uniformiteit in het leger.
Bondgenotenoorlog	Opstand van Italische bondgenoten, die zich achtergesteld voelden, 91-88 v.Chr. Rome won; de Italiërs kregen Romeins burgerrecht.
Mithradates	Koning van Pontus, ca. 120-63 v.Chr. Stichtte een rijk langs de oostkust van de Zwarte Zee en op de Krim. Begon in 88 v.Chr. een oorlog tegen Rome met de moord op zo veel mogelijk Romeinen.
eerste burgeroorlog	Oorlog tussen twee militaire leiders, Marius en Sulla, met hun legers. De optimates steunden Sulla, de populares Marius. De aanleiding was een twist om het opperbevel tegen Mithradates.
Sulla	Lucius Cornelius Sulla (139-78 v.Chr.), generaal in de Numidische oorlog, de Bondgenotenoorlog en de Mithradatische oorlog. Wilde na de eerste burgeroorlog als dictator het oude bestel herstellen.
Gnaeus Pompeius	Succesvol veldheer, leefde van 106-48 v.Chr. Streed in Spanje, tegen de zeerovers en tegen Mithradates. Voegde Syrië en Palestina aan het Romeinse rijk toe.
Marcus Licinius Crassus	Politicus, 115-53 v.Chr. Hielp Sulla in de burgeroorlog en vernietigde het slavenleger van Spartacus, maar verloor van de Parthen in 53 v.Chr. Was door grondspeculatie de rijkste man van Rome.
Gaius Julius Caesar	Politicus en groot generaal, leefde van 100-44 v.Chr. Veroverde Gallië tot aan de Rijn en overwon in een intensieve burgeroorlog al zijn tegenstanders. Werde vermoord omdat hij een tiran leek te worden.
eerste driemanschap	Particuliere politieke afspraak tussen Pompeius, Crassus en Caesar in 60 v.Chr., om samen invloed uit te oefenen in het Romeinse bestel.
Catilina	Verarmde patriciër die leefde van 108-62 v.Chr. Had niet veel succes in zijn loopbaan en smeedde in 63 v.Chr. een samenzwering. Werde door Cicero ontdekt.
Cicero	Marcus Tullius Cicero (106-43 v.Chr.) was redenaar en schrijver. Probeerde als politicus de republiek te redden, maar werd in 43 v.Chr. slachtoffer van de caesarische leiders.
caesarianen	De erfgenamen van Julius Caesar, onder meer Marcus Antonius en Gaius Julius Octavianus, Caesars adoptiefzoon.
Clodius	Publius Clodius (93-52 v.Chr.), demagoog en politicus die afkomstig was uit een geslacht van nobiles, maar toch via het volk politiek bedreef. Vijand van Cicero.

Brutus en Cassius	Twee nobiles, vermoordden Caesar in 44 v.Chr. Zij vluchtten naar de oostelijke provincies, waar ze een leger bijeenbrachten dat tegen de caesarianen vocht (42 v.Chr., slag bij Philippi).
Marcus Antonius	Politicus en generaal, erfgenaam en opvolger van Caesar. Leefde van 83-30 v.Chr. Versloeg met Octavianus de republikeinen, maar ging daarna samen met de Ptolemeïsche koningin Cleopatra. Ze werden bij Actium verslagen door Octavianus.
Marcus Aemilius Lepidus	Handlanger van Caesar. Vormde met Octavianus en Marcus Antonius het tweede driemanschap (43 v.Chr.). Raakte snel op de achtergrond.
Gaius Octavius	Achterneef van Caesar, leefde van 63 v.Chr.-14 n.Chr. Belangrijke caesariaanse leider in de burgeroorlogen van 43-30 v.Chr. Wordt geadopteerd door Caesar en heette toen Octavianus.
Octavianus	De naam die Octavius kreeg als adoptiefzoon van Julius Caesar, voluit: Gaius Julius Caesar Octavianus. Wordt keizer in 27 v.Chr. en kreeg toen de naam Gaius Julius Caesar Octavianus Augustus.
Julische huis	De dynastie van Gaius Julius Caesar Octavianus, genoemd naar zijn gensnaam. Regeerde tot 68 n.Chr.
tweede driemanschap	Politieke afspraak tussen Marcus Antonius, Octavianus en Lepidus (43 v.Chr.).
Actium	Plaats aan een baai in Noordwest-Griekenland. Hier vond in 31 v.Chr. de grote zeeslag plaats waarin Antonius en Cleopatra verslagen werden door Octavianus.
Maecenas	Vriend van Octavianus/Augustus, leefde van 68-8 v.Chr. Vervulde geen ambten, maar had veel invloed. Ondersteunde schrijvers en kunstenaars financieel en luisterde zo het hof van Augustus op.
Agrippa	Marcus Vipsanius Agrippa, vriend van Octavianus/Augustus, leefde van 63-12 v.Chr. Was een uitstekende generaal en organisator. Trouwde met Augustus' dochter Julia, en zorgde met zijn zes kinderen voor de voortzetting van de Julische dynastie.
Sallustius	Romeins geschiedschrijver (86-35 v.Chr.). Schreef over de oorlog in Numidië (111-105) en over de samenzwering van Catilina.

15 De vroege keizertijd

Augustus	Gaius Julius Caesar Octavianus Augustus, eerste Romeinse keizer (27 v.Chr.-14 n.Chr.). Grondlegger van het principaat. Veroverde Egypte, Noordwest-Spanje, de Alpengebieden, de Balkan en de landen langs de Donau (9 n.Chr.).
Teutoburgerwoud	Gebied bij Osnabrück in Duitsland, waar in 9 n.Chr. drie Romeinse legioenen vernietigd werden.
keizerlijke provincies	Provincies waar de keizer direct stadhouders kon benoemen, die eigenlijk zijn vervangers waren. Onder Augustus lagen vooral daar de legioenen.
senaatsprovincies	Provincies die theoretisch onder de senaat vielen, maar waar in feite ook de keizer de baas was. Er lagen niet veel troepen.
proconsuls	Titel die oud-praetoren en oud-consuls kregen als ze stadhouder van een senaatsprovincie werden.
principaat	Gematigde vorm van monarchie in het Romeinse rijk, 27 v.Chr.-284 n.Chr. Periode van economische bloei, met handelsexpansie en groei van steden. Ook toen waren er echter zeer veel armen en slaven.
rescripten	Antwoorden van keizers en stadhouders op verzoekschriften van burgers en steden uit het hele rijk.

keizerlijke secretarieën	Bureaus die de keizers hielpen bij hun administratie en het opstellen van brieven en antwoorden op petities.
Claudius	Keizer van 41-54 n.Chr.; legde het accent op de keizerlijke bureaus, die bestonden uit geschoolde slaven en vrijgelatenen. Liet Brittannië veroveren.
aerarium	Staatskas, werd gevuld met grondbelasting, pacht van staatsland, krijgsbuit en schattingen; vanaf 241 v.Chr. kwam daar ook belasting uit veroverde provincies bij.
Nero	Keizer, regeerde van 54-68 n.Chr. Kenmerkte zich door willekeur en despotisme, maar ook door een sterke bevordering van de Griekse cultuur binnen het Romeinse rijk.
kandidaten stellen	Bepalen wie met voorkeur naar een ambt of positie mag dingen.
senaatsbesluiten	Adviezen van de senaat (senatus consulta), die kracht van wet kregen; ze ontstonden op basis van keizerlijke voorstellen.
Romeinse wetten	Wetten die werden vastgesteld door één van de volksvergaderingen; kwamen na Augustus' regeerperiode nauwelijks meer voor.
keizerlijke edicten	Bindende, wetskrachtige uitspraken van de keizers, toegezonden aan alle stadhouders en soms ook aan de steden.
pretorianen	Soldaten van de keizerlijke garde in Italië, die vanaf de tijd van keizer Tiberius (14-37 n.Chr.) bij Rome geconcentreerd was.
Vergilius	Beroemde dichter, schreef het epos de <i>Aeneïs</i> . Leefde 70-19 v.Chr.
Horatius	Beroemde dichter uit de tijd van Augustus, leefde 65-8 v.Chr.
Livius	Romeins geschiedschrijver, schreef over koningstijd, republiek en vroegste keizertijd. Leefde 59 v.Chr.-17 n.Chr.
Tacitus	Romeins geschiedschrijver, schreef over het Julisch-Claudische huis, de Flavische keizers, de Germanen en Brittannië. Leefde 55-120 n.Chr.
Tiberius	Opvolger van Augustus. Regeerde 14-37 n.Chr. Hield het principaat zoals Augustus het ingericht had. Stopte in 17 n.Chr. met de expansie in Germanië.
Bataven	Deel van een stam, werd door Caesar als vazal en buffer tussen Tiel en Kleef aan de grens geplaatst. Ze leverden goede troepen aan de Romeinen, maar kwamen in 69 n.Chr. in opstand vanwege hun slechte behandeling.
Brittannië	Romeinse provincie, veroverd tussen 42 en 84 n.Chr.
vierkeizerjaar	Het jaar 69 n.Chr., waarin na de dood van Nero vier keizers om de macht streden: Galba, Otho, Vitellius en Vespasianus. Vespasianus en zijn zoon Titus kwamen als winnaar uit de bus.
Titus	Zoon van Vespasianus, keizer van 79-81 n.Chr. Verwoestte in 70 n.Chr. Jeruzalem. Met de buit uit Judaea bouwde hij het Colosseum.
Colosseum	Het grote amfitheater in Rome voor spelen met beesten en gladiatoren, gebouwd door Titus.
Flavische huis	Dynastie gesticht door Vespasianus na het vierkeizerjaar, regeerde van 69-98 n.Chr. Zijn tweede zoon, Domitianus, regeerde van 81-96 n.Chr. als een despoot en liet zich heer en god noemen.
Trajanus	Keizer van 98-117 n.Chr. Veroverde Dacië (een deel van het huidige Roemenië) en een deel van Arabië. Overwon de Parthen, maar na zijn dood ging het gebied dat hij op hen veroverd had weer verloren.
Hadrianus	Keizer van 117-138 n.Chr., hervormde de keizerlijke bureaus en plaatste ze onder toezicht van bestuurders uit de ridderstand.
cultuurtalen	De talen van de Romeinse elite: Grieks en in het westen ook Latijn. Het gewone volk sprak een van de vele lokale en regionale talen.

spelen	Toneelspel, wagenrennen en spel met dieren en gladiatoren; vonden in de keizertijd plaats in stenen theaters en amfiteaters. Gladiatoren vochten tot de dood, tenzij ze gratie kregen.
Circus Maximus	Arena aan de voet van de keizerlijke paleizen op de Palatijn, waar wagenrennen plaatsvonden.
Galenus	Geneeskundige en filosoof met grote invloed in het latere Europa. Leefde ca. 129-199 n.Chr.
Ptolemaeus	Geograaf met grote invloed in Europa, leefde in het midden van de 2 ^e eeuw n.Chr.
Jupiter	Oppergod van de Romeinen, had een tempel op het Capitool in Rome. Equivalent van de Griekse god Zeus.
Juno	Godin van huwelijk en geboorte, gemalin van Jupiter en had ook een tempel op het Capitool in Rome. Equivalent van de Griekse godin Hera.
Minerva	Godin van kunsten en wetenschappen, maar ook van de oorlog. De derde godheid van het Capitool.
Mars	God van oorlog, maar ook van groeikracht in de natuur.
Sibyllijnse Boeken	Collectie oude spreuken die priesters als orakel gebruikten in grote nood.
Hercules	Halfgod die door zijn werken de wereld bewoonbaar maakte. Krachtige held, populair onder soldaten.
Aesculapius	Geneesheer onder de goden.
Dioscuren	Tweelinggoden, redders in nood.
Bacchus	God van wijn, roes en groeikracht in de natuur, van de overwinning van het leven op de dood. Ter ere van hem werden extatische rituelen (bacchanalia) gehouden.
Demeter	Grieks-Romeinse godin van de vruchtbaarheid, in het Latijn: Ceres. Mensen konden zich laten inwijden in haar mysteriën in Eleusis bij Athene.
Isis en Osiris	Een van oorsprong Egyptisch godenpaar. Mensen konden zich in hun mysteriën inwijden om deel te krijgen aan leven na de dood.
Horus	Zoon van Isis en Osiris, een heldhaftige strijder tegen kwade machten.
mysteriën	Een geheel van reinigingen, rituelen en magisch toneelspel, waarmee mensen dichterbij de goden konden komen en deel konden krijgen aan de overwinning van het leven op de dood.
Mithras	Heroïsche god, van oorsprong Indisch en Perzisch. Strijder tegen de kwade machten; populair bij soldaten.
Cybelecultus	Vruchtbaarheidscultus, van oorsprong Klein-Aziatisch, met extatische rituelen (vgl. Bacchus).
christendom	Godsdienst die Jezus Christus als Gods zoon ziet en als verlosser van zonden en redder van de wereld.
Jezus	Stichter van het christendom, leefde onder Augustus en Tiberius in Palestina. Verkondigde de komst van het rijk van God en redding via zijn eigen dood en opstanding.
Petrus	Eén van Jezus' eerste leerlingen; predikte als apostel, niet alleen onder Joden maar ook onder heidenen. Geldt als de eerste leider (bisschop) van de christelijke gemeente in Rome.
apostel	Volgeling van Jezus die na diens dood het christendom verspreidde.
bisschop	Leider van de christelijke gemeenten.
presbyter	Leider van de christelijke gemeenten, stond onder de bisschop.
Paulus	Een apostel die in Klein-Azië, Griekenland en Rome de christelijke boodschap verspreidde, onder zowel Joden als niet-Joden.

16 De crisis van de derde eeuw n.Chr. en de late oudheid

Marcus Aurelius	Keizer van 161-180 n.Chr., van 161-169 n.Chr. samen met Lucius Verus. Marcus Aurelius was een intellectueel, maar heeft bijna zijn hele regering besteed aan het vechten tegen Germaanse invallers.
Lucius Verus	Medekeizer van Marcus Aurelius van 161-169. Behaalde een grote overwinning op de Parthen.
Franken	Naam van alle Germanen in het noordwesten van het Germaanse gebied in de derde eeuw n.Chr., incl. de Friezen. In de vierde eeuw werden de Saksen en Friezen als aparte stammen beschouwd.
Alamannen	Germanen uit de Elbestreek, die naar het zuidwesten verhuisden en daar druk uitoefenden op de Romeinse rijksgrens tussen Donau en Rijn.
Nieuw-Perzische rijk	Rijk van 226-642 n.Chr. onder de dynastie van de Sassaniden. De eerste twee koningen uit die dynastie hebben herhaaldelijk met succes tegen de Romeinen gestreden.
zoroastrisme	Perzische religie onder de Sassaniden, de verering van de god Ahura Mazda en diens heilige element, het vuur.
mazdaïsme	Synoniem van zoroastrisme.
Severische huis	Dynastie gesticht door Septimius Severus (193-211 n.Chr.). Zijn opvolgers waren Caracalla (ofwel Antoninus, 211-217), Elagabalus (218-222) en Severus Alexander (222-235).
crisis van de derde eeuw	Periode van 230-284 n.Chr. waarin Rome met veel oorlog te maken had, en binnen het rijk met verwoestingen en met daaropvolgende hongersnoden en epidemieën. De eigenlijke crisisperiode was 249-268.
soldatenkeizers	Keizers die tussen 235 en 284 n.Chr. relatief kort na elkaar door hun legers op de troon gezet werden, maar weer verdwenen als zij hun oorlogen niet wonnen of de legers niet goed verzorgden.
Diocletianus	Keizer die alleen begon, maar uiteindelijk regeerde samen met medekeizer Maximianus in het westen en twee onderkeizers: Galerius in het oosten en Constantius Chlorus in het westen.
curialis	Plaatselijke notabele, belast met lokaal bestuur, belastinginning voor het rijk en organisatie en financiering van het plaatselijke openbare leven. Wordt ook decurio genoemd.
diocees	Aantal bij elkaar horende provincies; onder Diocletianus en zijn medekeizers werden de provincies kleiner en gebundeld in diocesen; meerdere diocesen vormden een prefectuur.
prefectuur	Aantal bij elkaar horende diocesen. Van west naar oost kwamen er vier prefecturen met als hoofdsteden Trier, Milaan, Sirmium (bij Belgrado) en Nicomedia.
Constantijn de Grote	Keizer van 306-337, tot 324 met medekeizers en daarna alleen. Keerde terug naar dynastieke opvolging. Ging over op het christendom, bracht een nieuw geldstelsel en legde in de defensie het accent op de mobiele legers van de keizers.
Constantius II	Keizer, opvolger van Constantijn de Grote van 337 tot 361 (tot 350 alleen in de oostelijke rijkshelft).
Julianus	Keizer, een van de opvolgers van Constantijn de Grote (361-363). Viel af van het christendom en keerde terug naar de oude goden. Voerde oorlog tegen Germanen en Perzen.

christenvervolgingen	Vervolging van christenen omdat zij de oude goden verwierpen, vooral onder Decius (250), Valerianus (257-260) en Diocletianus (303-305). Vanaf 312 was de keizer christelijk en groeide de religie snel in het hele rijk.
Arius	Christen die betoogde dat Jezus een schepsel was, terwijl de meerderheid hem als Zoon van God zag.
Nicaea	Griekse stad in het noordwesten van Klein-Azië, waar in 325 een concilie van kerkleiders plaatsvond. De bisschoppen stelden een geloofsbelijdenis op (het credo) en veroordeelden Arius.
Constantinopel	Nieuwe hoofdstad, gesticht door Constantijn de Grote in 330. Aanvankelijk waren de keizers vaak niet daar, maar op mars of buiten de grenzen. Rome bleef een belangrijke stad met grote symbolische waarde.
Byzantium	De oude naam van Constantinopel, oude Griekse kolonie.
volksverhuizing	Beweging van volken, stammen en krijgersbendes in de vijfde eeuw. Franken, Alamannen, Visigoten en Ostrogoten, Vandalen en anderen vestigden zich in het West-Romeinse rijk. Brittannië werd aangevallen door Saksen en bendes uit Schotland en Ierland.
Eusebius	Auteur van de eerste kerkgeschiedenis, leefde van ca. 260-340. Ontwierp de ideologie van Constantijn de Grote: één God in de kosmos, en op aarde één rijk en één keizer als Gods evenbeeld.
Augustinus	Een van de grootste kerkvaders in de westelijke rijkshelft, 354-429. Auteur van een enorm oeuvre, dat veel invloed in Europa gehad heeft.
Plotinus	Stichter van een nieuwe vorm van het platonisme, het neoplatonisme. Leefde in Rome, 204-270.
Theodosius I	Keizer van 379-395, tot 394 alleen van de oostelijke rijkshelft. Hij koos in 380 tegen het arianisme en verbood in 391 alle heidense cultussen.
slag bij Adrianopel	Veldslag in 378 waarin de Visigoten de Oost-Romeinse keizer Valens versloegen. Dit was het begin van de grote volksverhuizing.
Aëtius	Belangrijk leider in het West-Romeinse rijk, 390-454. Hij trachtte de Romeinse positie in Gallië te handhaven door verdragen met Germanen te sluiten en versloeg de Hunse koning Attila.
Valentinianus III	West-Romeinse keizer van 425-455. Vermoordde Aëtius en werd zelf korte tijd later vermoord.
Ravenna	Hoofdstad van het West-Romeinse rijk in de vijfde eeuw, dat na de crisis van 406-413 en het verlies van Noord-Afrika beperkt was tot Italië en de omliggende eilanden, met nog wat invloed in Gallië.
Odoakar	Germaanse legerleider die in 476 het West-Romeinse keizerschap beëindigde en zelf koning van de Germanen in Italië werd.
Theoderik	Koning van de Ostrogoten, die eind vijfde eeuw Italië gingen beheersen en Odoakar van het toneel lieten verdwijnen. Theoderik regeerde in de jaren 493-526.
Justinianus	Keizer van 527-565. Heerste over het Oost-Romeinse rijk, maar heroverde Italië, delen van Noord-Afrika en de zuidelijke kustgebieden van Spanje. Liet het Romeinse recht optekenen in het Corpus iuris civilis.

Appendix 4 Het karakter van de Grieks-Romeinse economie

markteconomie	Economisch stelsel waarbij de productiemiddelen in handen zijn van private personen of maatschappijen, gericht op streven naar winst. Prijzen worden bepaald volgens de wet van vraag en aanbod.
<i>homo oeconomicus</i>	'Economische mens', model van de mens die geacht wordt op rationele wijze te streven naar winstmaximalisatie.
Adam Smith	Auteur van <i>The Wealth of Nations</i> (1776). Grondlegger van het concept markteconomie, het liberale en neoliberale denken.
Karl Bücher	Econoom (1847-1930), onderscheidde economische geschiedenis in oudheid, middeleeuwen en moderne tijd. In de oudheid stond de oikos centraal, het huis-houden, waar handel en markt onbelangrijk waren.
Johannes Hasebroek	Economisch historicus (1893-1957). Noemde de Griekse economie primitief, omdat Grieken handel en industrie aan vreemdelingen overlieten. Zo was er geen economisch beleid mogelijk.
Eduard Meyer	Historicus (1855-1930), meende dat de economie zich al in de oudheid had ontwikkeld tot een wereldeconomie (in de hellenistische en Romeinse tijd). Geldt daarmee als 'modernist'.
Max Weber	Historicus en socioloog (1864-1920). Meende dat geschiedenis het best begrepen wordt m.b.v. 'ideaaltypen', zoals die van 'consumentenstad' en 'producentenstad'.
Karl Polanyi	Hongaars-Amerikaanse antropoloog (1886-1964), die meende dat de economie in de oudheid 'ingebed' was in de maatschappij en dat er van markteconomie geen sprake was.
Michael Rostovtzeff	Russische historicus, die voor de Russische revolutie uitweek naar de Verenigde Staten. Had een 'modernistische' benadering van de antieke economie. Markten en stadsburgerij waren belangrijk.
Moses Finley	Auteur van <i>The Ancient Economy</i> (1973), pleitte in navolging van Weber, Hasebroek en Polanyi voor een primitivistische kijk op de economie.
Douglass North	Amerikaanse econoom (1920-2015). Stelt dat instellingen als de staat, juridische systemen, religieuze en sociale conventies bepalend zijn voor het functioneren van de markt.
primitivisme	De opvatting dat de antieke economie primitief is, d.w.z. dat de markt niet functioneerde en dat er geen sprake was van bewust economisch beleid (Bücher, Weber, Hasebroek, Finley).
modernisme	De opvatting dat de economie van de oudheid niet principieel van de moderne economie verschilt (Meyer, Rostovtzeff).
ideaaltype	Term van Max Weber. Abstract model waarmee een bepaald verschijnsel getypeerd kan worden, bijvoorbeeld 'consumentenstad' of 'producentenstad'.
consumentenstad	Term van Max Weber. Karakterisering als 'ideaaltype' van de stad in de oudheid, die parasiteerde op het omliggende platteland. Geen centrum van productie.
producentenstad	Term van Max Weber. Karakterisering van de stad in de late middeleeuwen en de moderne tijd als een centrum van industriële productie.